

Lyudmyla Novikova

The Cossack Theme in A. D. Bachins'kyi's works

The article is devoted to general analyses of what the famous Ukraine scientist A. D. Bachins'kyi (1933-1995) have done in the field of investigation of Ukrainian Cossacks' history. In consequence it was determined the main theoretical approaches and circle of problems at which historian worked and also it was picked out the periods of his research archivities.

УДК 94 (477.74):923 Загоровський

Олександр Музичко

**ОДЕСЬКИЙ ІСТОРИК Є.О. ЗАГОРОВСЬКИЙ
В УКРАЇНСЬКОМУ ІСТОРІОГРАФІЧНОМУ ПРОЦЕСІ
першої половини ХХ ст.**

У статті вперше на базі широкого кола архівних та оприлюднених джерел висвітлено наукову діяльність одеського історика Є.О. Загоровського (1885 – 1938) у першій третині ХХ ст.

Історик Євген Олександрович Загоровський (1885 – 1938) належить до досить маловідомих осіб в історіографії. До 1990-х рр. про нього лише декілька разів згадувалось у загальних працях⁵⁰¹. Він був наче іманентно присутній за спинами своїх колег і друзів. Відсутність спеціальної розвідки присвяченої Є. Загоровському призводила до накопичення деяких неточностей у трактуванні його приватної та наукової біографії. Навіть фахові бібліографи не змогли створити науково оформлений реєстр праць Є. Загоровського. Сьогодні ім'я Є. Загоровського все частіше можна побачити у працях з історії розвитку історичної науки в Одесі у першій третині ХХ ст., краєзнавчих та козакознавчих студіях. Однак наші нечисленні попередники розкривали діяльність Є. Загоровського на основі досить обмеженого кола джерел⁵⁰². Єдиним виключенням є стаття одеського історика В. Левченка, в якій автор простежив основні віхи біографії Є. Загоровського, на основі колись секретних архівів докладно висвітлив трагічний фінал його життя⁵⁰³. Однак В. Левченко також не вичерпав наявну джерельну базу для дослідження зазначеної теми та не розкрив

⁵⁰¹ Полонська-Василенко Н.Д. Історія України. – Т. 1. – К., 1995. – С. 32; ЕУ. – Т. 2. – К., 1994. – С. 709; Історія Одеського університету за 100 років. – К., 1968. – С. 329, 333, 336.

⁵⁰² Склярєнко Є.М. Є.О. Загоровський як історик України // Одесі-200. Матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції, присвяченої 200-річчю міста. – Ч. 2. – Одеса, 1994. – С. 91 – 92; Зленко Г. Куди подівся історик Євген Загоровський? // Кур'єр Кривбасу. – 1997. – № 71 -72. – С. 103 – 108; Зленко Г. Загоровський Євген // Бібліографи Одеської державної наукової бібліотеки. – Одеса, 2002. – С. 89 – 90; Мисечко А.І. Загоровський Є.О. // Професори Одеського (Новоросійського) університету: Біографічний словник. – Т. 2. – Одеса: Астропринт, 2005. – С. 448 - 450.

⁵⁰³ Левченко В. Із історії Новоросійського (Одеського) університету: Євген Олександрович Загоровський // Науковий вісник. – № 16 (53). – Одеса, 2007. – С. 184 – 197.

всіх аспектів діяльності Є. Загоровського. Зокрема, значно більшу увагу В. Левченка привернула педагогічна кар'єра Є. Загоровського, аніж його наукова діяльність.

Стан дослідження біографії Є. Загоровського зумовлює подвійну мету цієї статті: фактологічну (систематизація відомостей про життєвий шлях історика, визначення загальної кількості його праць) та теоретичну (специфіка творчого методу науковця, еволюція його наукових та суспільно-політичних поглядів, місце в історіографічному процесі).

На жаль, джерельна база дослідження постаті Є. Загоровського є вузькою, що характерно для покоління репресованої інтелігенції 1930-х рр. Від початку 1990-х рр. стали широко відомі короткі спогади С. Борового про Є. Загоровського. Оприлюднено декілька листів Є. Загоровського ділового характеру, план роботи науковця у 1930 р. в Одеській науковій бібліотеці⁵⁰⁴. У цій статті використано низку важливих матеріалів, які проігнорували або недостатньо використали дослідники. Хоча опрацьовані матеріали, напевно, не вичерпують усієї джерельної бази дослідження постаті Є. Загоровського, вони дозволяють претендувати на створення більш повного історіографічного портрета цієї особи.

Є. Загоровський народився у Харкові в 1885 р. у родині доньки мирового посередника уродженої Н. Забелло (напевно, італійки за походженням) та професора кафедри цивільного права юридичного факультету Харківського університету Олександра Загоровського (1849–1919). У 1892 р. родина переїхала до Одеси у зв'язку з обранням О. Загоровського ординарним професором кафедри цивільного права та судочинства Новоросійського університету (далі – НУ). В автобіографії Є. Загоровський зазначав, що “виріс у обстановці наукової праці, чим і зумовлений ранній інтерес до науки і прагнення увійти до складу наукових працівників”⁵⁰⁵. А. Флоровський згадував, що у родині Загоровських домашньою мовою крім російської була також італійська⁵⁰⁶. Тому не дивно, що ще до вступу в університет Євген вивчив німецьку, французьку та італійську мови, як “необхідні знаряддя в історичних заняттях”. С. Боровой згадує, що Є. Загоровський знав також англійську мову. Промовисто про справді інтелектуальний дух, що панував у родині Загоровських, свідчить те, що його брат Микола (1893 – 1934) закінчив фізико-математичний факультет НУ, став талановитим гідробіологом та лімнологом.

У 1904 р. Є. Загоровський закінчив зі срібною медаллю Другу Одеську гімназію. У 1904–1909 рр. він навчався на історичному

⁵⁰⁴ Зленко Г. Євген Загоровський і його бібліографічна праця з історії України // Вісник книжкової палати. – К., 2000. – № 3. – С. 20-21; Папакіна Т.П. З історії втрачених видань Всеукраїнської академії наук: збірник “Полуднева Україна” // Архіви України.– 2001. – № 6 //Ресурсдоступу <http://www.archives.gov.ua/Publicat/AU/2001-6-2.php>).

⁵⁰⁵ ДАОО. – Ф. Р-1593. – Оп. 1. – Спр. 140. – Арк. 5.

⁵⁰⁶ Василь Терентійович Галяс (біографічні матеріали до 85-річчя з дня народження) /Упорядник В.М. Хмарський. – Одеса: Гермес, 2006. – С. 42.

відділенні історико-філологічного факультету НУ, який закінчив з дипломом першого ступеня. А. Флоровський згадував, що Є. Загоровський був “дуже обізнаний та старанний”. Вже у студентські роки Є. Загоровський спеціалізувався з історії Півдня України (“Новоросії”). Темою кандидатської дисертації він обрав історію Новоросії у другій половині XVIII ст. За спогадами Б. Клітіна, на початку ХХ ст. Є. Загоровський входив до гуртка дітей, здебільшого, консервативно налаштованих професорів НУ⁵⁰⁷. Члени цього гуртка читали та розбирали серйозні твори сучасної літератури, часто цікаво та гаряче дискутували, іноді випробовували свої сили у декламації, музиці, співах чи розмовляли на сучасні теми з питань вищої освіти. Гурток був противагою різноманітним підпільним організаціям радикальних студентів.

Науковий ентузіазм Є. Загоровського не міг не імпонувати ординарному професорові кафедри російської історії НУ, відомому спеціалісту з історії Галицької Русі Івану Андрійовичу Линниченку (1857 – 1926), що завжди застерігав своїх учнів від занурення у суспільно-політичну боротьбу. Професор відіграв вирішальну роль у долі Є. Загоровського. Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. талановитий педагог згуртував навколо себе низку здібних учнів. Одеська школа істориків І. Линниченка стала творчою лабораторією, де вчитель навчав своїх учнів критично мислити, опрацьовувати історичні джерела⁵⁰⁸. Протягом двох перших десятиліть ХХ ст. до школи входили такі згодом відомі історики, як А. Флоровський, М. Слабченко та П. Клепацький. Школа не мала якогось одного напряму досліджень. Однак чим далі її лідер спрямовував своїх учнів на дослідження історії Півдня України. Зокрема, у цьому напрямку працювали такі учні І. Линниченка, як А. Флоровський, Д. Атлас, Д. Блюменфельд та Л. Паппадато. Про інтерес самого І. Линниченка до краєзнавства найяскравіше свідчить його задум створити в Одесі історико-краєзнавчий музей. Є. Загоровський слухав в НУ лекції І. Линниченка з нової історії Росії та відвідував його семінари⁵⁰⁹. Після двох років викладання історії у жіночих гімназіях Одеси у 1911 р. Є. Загоровський був залишений на кафедрі російської історії для підготовки до професорського звання під керівництвом І. Линниченка⁵¹⁰. Основою магістерської дисертації була кандидатська робота Є. Загоровського, головною проблемою – історія колонізації Південної України наприкінці ХVІІІ ст.

У тому самому 1911 р. Є. Загоровський був обраний до Одеського бібліографічного товариства при НУ, що було основною творчою лабораторією для всіх учнів І. Линниченка (професор був засновником

⁵⁰⁷Клитин Б. Из семейной хроники // Новороссийский университет в воспоминаниях современников. – Одесса, 1999. – С. 193 – 194.

⁵⁰⁸Музичко О. Педагогічна діяльність І. Линниченка в Одесі наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.: етапи, особливості, значення // Південний Захід. Одесика. Історико-краєзнавчий науковий альманах. – 2007. – Вип. 4. – С. 167 – 190.

⁵⁰⁹ДАОО. – Ф. 45. – Оп. 1. – Спр. 385.

⁵¹⁰ДАОО. – Ф. 45. – Оп. 4. – Спр. 2555. – Арк. 120.

і незмінним головою товариства). У 1912 р. І. Линниченко забезпечив своїм учням, зокрема, Є. Загоровському можливість роботи в архіві колишнього Новоросійського та Бессарабського генерал-губернаторського управління⁵¹¹. У ці ж роки наукова активність молодого історика зосередилась у двох інших одеських наукових товариствах – історико-філологічному й історії та старожитностей (до останнього товариства його було обрано 13 грудня 1911 р. як члена - співробітника, у 1912 р. – члена-кореспондента)⁵¹².

Перші статті Є. Загоровського здебільшого були надруковані у виданнях цих товариств на початку 1910-х рр. Відбитки перших своїх робіт він подарував І. Линниченку з промовистими інскриптами: “Глибокоуважаемому Ивану Андреевичу Линниченко от признательного ученика”⁵¹³. Наприкінці 1916 р. за сприяння І. Линниченка Є. Загоровський був обраний приват-доцентом кафедри російської історії НУ. 27 січня 1917 р. на історико-філологічному факультеті відбулася вступна лекція нового викладача з курсу історії Новоросії у XVIII ст. З цього приводу журналіст однієї з авторитетних одеських газет зауважив: “В лице З. университет, несомненно, приобретает одаренного педагога и необычайно кропотливого исследователя. При крайне слабой разработке местной истории появление свежей научной силы нужно горячо приветствовать»⁵¹⁴. Є. Загоровський також студював разом зі студентами джерела з російської історії на обов’язковому семінарії. У 1918–1920 рр. Є. Загоровський викладав також на Одеських вищих жіночих курсах (просемінарії з російської історії для студенток історичного відділення 1-го курсу (2 години) та курс історії Новоросійського краю для студентів-істориків 3- і 4-х курсів (2 години))⁵¹⁵.

Однак викладацьке навантаження разом з буремними політичними подіями загальмували підготовку магістерської дисертації, хоча Є. Загоровський і продовжував консультиватись з І. Линниченком у 1918 р.⁵¹⁶. Є. Загоровський так і не захистив свою роботу. Однак на початку 1920-х рр. І. Линниченко зараховував Є. Загоровського до чільних представників своєї наукової школи⁵¹⁷. Пізніше таку ж думку висловлював А. Флоровський⁵¹⁸. У 1920-х рр. Є. Загоровський намагався підтримувати контакти з І. Линниченком, який переїхав до Криму⁵¹⁹. На одному із засідань соціально-економічної секції Одеського

⁵¹¹ Известия Одесского Библиографического общества. – Т. 1. – Вип. 7. – 1912. – С. 236.

⁵¹² Протоколи//ЗООИД. – Т. 31. – 1913. – С. 8.

⁵¹³ Иностранная колонизация Новороссии в XVIII веке. - 1912; Новая книга о Скифах и Понтийских греках. – Одесса, 1914 (примірники зберігаються у фондах Наукової бібліотеки ОНУ ім. І.І. Мечникова).

⁵¹⁴ В университете // Одесский листок. – 1917. – 28 января.

⁵¹⁵ ДАОО. – Ф. 334. – Оп. 1. – Спр. 7539. – Арк. 97, 110.

⁵¹⁶ Там само. – Ф. 153. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 4 зв.

⁵¹⁷ Державний архів при Раді міністрів АРК (ДААРК). – Ф. 538. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 287-288.

⁵¹⁸ Василь Терентійович Галяс. – С. 40.

⁵¹⁹ ДААРК. – Ф. 538. – Оп. 1. – Спр. 82. – Арк. 70.

наукового при ВУАН товариства у 1926 р. М. Слабченко та Є. Загоровський вшанували пам'ять свого вчителя доповідями (на жаль їхній текст віднайти не вдалося)⁵²⁰.

У буремні 1917 – 1920 рр. Є. Загоровський викладав у декількох ВНЗ (у 1919 р. він читав історію Східного питання в одеському вищому міжнародному інституті) мало переймаючись політикою. У лютому 1920 р. за позитивним відгуком свого друга А. Флоровського (у 1920 - 1922 рр. вони разом жили в одній квартирі⁵²¹) Є. Загоровський був обраний штатним доцентом кафедри російської історії НУ (6 голосів - за та 1 – проти)⁵²². На відміну від А. Флоровського який у 1922 р. був змушений емігрувати, Є. Загоровський інтегрувався у нові умови радянського буття (за патетичним висловом одеського радянського історика П. Чухрія, “знайшов своє місце у лавах народу”⁵²³). Поступово налагоджується матеріальний стан інтелігенції. Зокрема, Є. Загоровський у вересні 1922 р. отримав продукти від місії Ф. Нансена⁵²⁴.

Подібно до більшості своїх колег “новоспечений” радянський професор працював у кількох навчальних закладах. У 1920/1921 рр. на посаді професора кафедри російської та української історії Гуманітарно-суспільного інституту Є. Загоровський читав історію України, історію Польщі, вів практичні заняття з української історії, керував екскурсіями курсантів з підготовки викладачів трудової школи другого ступеня для ознайомлення з визначними пам'ятками та художніми археологічними зібраннями міста Одеси. У 1921-1922 рр. він викладав краєзнавство у новозаснованому Одеському археологічному інституті⁵²⁵.

У 1921 р. Є. Загоровський став професором кафедри російської історії Інституту народної освіти (ІНО), що був створений на базі НУ. Основний курс Є. Загоровського був присвячений історії Росії (16 годин). У 1920-ті роки він разом з Є. Трифільєвим залишився одним з небагатьох спеціалістів з цього предмета в Одесі. Окрім головного курсу Є. Загоровський читав спецкурс з історії місцевого краю за переказами іноземців (3 години на тиждень) і, навіть, курс італійської мови (2 години на тиждень). Також він завідував історико-філологічним кабінетом імені Є. Щепкіна при ІНО. У 1922 році у новоствореному на базі юридичного факультету НУ в Одеському інституті народного господарства (Інаргоспі) було оголошено конкурс на кафедру історії господарства Росії. Кандидатами були Є. Загоровський та М. Слабченко. Однак М. Слабченка навіть не допустили до конкурсу і таким чином Є. Загоровський розпочав читати в Інаргоспі курс економічної історії Росії⁵²⁶.

⁵²⁰ Звіт про діяльність Одеського наукового при УАН Товариства. – Одеса, 1927. – С. 9.

⁵²¹ Василь Терентійович Галяс ... - С. 42.

⁵²² ДАОО. – Ф. 45. – Оп. 4. – Спр. 2051. – Арк. 8; Арк. 36.

⁵²³ Історія Одеського університету за 100 років. – К., 1968. - С. 333.

⁵²⁴ Відділ рукописів Одеського державного історико-краєзнавчого музею. – Ф. 429 (Шпакова). – Спр. 6955. – Арк. 1.

⁵²⁵ ДАОО. – Ф.Р -1593. – Оп. 1. – Спр. 140. – Арк. 10-11.

⁵²⁶ ДААРК. – Ф. 538 – Оп. 1. – Спр. 82. – Арк. 58.

Викладацька кар'єра Є. Загоровського у 1920-ті роки не була безхмарною. У 1926 році адміністрація ІНО пропонувала замінити Є. Загоровського на тій підставі, що він хоча і знає предмет, але не у марксистському дусі, є далеким від студентства, часто хворіє та не українізований⁵²⁷. Хоча М. Слабченко загалом ставився до Є. Загоровського як до добродушної людини, він також не був у захопленні від його викладацького рівня. Він скаржився, що “Загоровський як-небудь ставиться до роботи, а за ним і другі йдуть”⁵²⁸. В одному з листів М. Слабченко зло зауважив з приводу можливої відставки Є. Загоровського та Є. Трифільєва: “Біда невелика, толку від них дуже мало”⁵²⁹. Студент Є. Загоровського згодом відомий історик М. Рубінштейн також у досить скептичному тоні згадував про свого професора: „людина начитана, але позбавлена будь-якої творчої наукової думки та яка не була здатна організувати навколо себе якусь наукову роботу”⁵³⁰.

Більш позитивне враження залишає активна діяльність Є. Загоровського у науковому русі в Україні у 1920-х рр. На початку 1920-х рр. він став дійсним членом науково-дослідної кафедри історії культури в Одесі. Створення системи кафедр як суто наукових структур мало, за задумом радянських функціонерів сприяти більш плідній діяльності науковців, що були завантажені викладацькою роботою⁵³¹. Основною формою наукової активності для науковців 1920-х рр., як і до революції, була участь у роботі низки наукових товариств. Природно, що Є. Загоровський розвинув найбільшу активність як член Одеської комісії краєзнавства при ВУАН. У 1924 р. він увійшов до соціально-історичної секції комісії з підсекцією історії революції. Згодом задля більш успішної діяльності секції були поділені за певними тематичними напрямками. Є. Загоровський та М. Мандес увійшли до секції історії колонізації краю⁵³². У 1927 р. Є. Загоровський увійшов до складу секції для вивчення грецької нацменшості⁵³³. Як представник одеського краєзнавства Є. Загоровський у 1928 р. увійшов до складу комісії Полудневої України ВУАН⁵³⁴. Для двох тематичних збірників ВУАН “Степова Україна” та “Полуднева Україна” наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. Є. Загоровський підготував дві статті. Однак ці науково-видавничі проекти так і не побачили світ, хоча статті одеського

⁵²⁷ ДАОО. – Ф. Р-7. – Оп. 1. – Спр. 844. – Арк. 63.

⁵²⁸ Слабченко М. Щоденник // Заруба В. Михайло Слабченко в епістолярній та мемуарній спадщині (1882-1952). – Дніпропетровськ, 2004. – С. 243.

⁵²⁹ ДААРК. – Ф. 538 – Оп. 1. – Спр. 82. – Арк. 10.

⁵³⁰ Рубінштейн Н. О путях развития исторического исследования // История СССР. – 1962. – № 6. – С. 94.

⁵³¹ Семковский С. Задачи научно-исследовательских кафедр // Наука на Украине. – 1922. – № 1. – С. 12 – 13.

⁵³² Вісник Одеської комісії краєзнавства при ВУАН. – Ч. 1. – 1924. – С. 2, 15.

⁵³³ Там само. – Ч. 4-5. – Вип. 1. Секція для вивчення грецької нацменшості. – Одеса, 1930. – С. 1.

⁵³⁴ Історія Національної Академії наук України. 1924 – 1928. – К., 1998. – С. 614.

професора збереглися у відбитках. На засіданнях Одеської комісії краєзнавства він виголосив сім доповідей.

У 1927 р. Є. Загоровський очолив соціально-економічну секцію (через рік її трансформували у соціально-історичну) “Одеського наукового при УАН товариства” (ОНТ). Також він брав участь у діяльності Одеського бібліографічного товариства (ОБТ), що продовжило традиції попереднього товариства. Інтерес до бібліографії історик реалізовував виконуючи протягом 1923–1929 рр. обов’язки консультанта Одеської державної публічної бібліотеки. На засіданнях ОНТ та ОБТ Є. Загоровський прочитав по три доповіді.

З огляду на основні творчі інтереси Є. Загоровського досить неординарним виглядає той факт, що значно більшу активність, ніж в ОНТ та ОБТ він розгорнув протягом 1926–1930 рр. як член Одеської філії Всеукраїнської наукової асоціації сходознавців. Зазначимо, що сходознавчі зацікавлення Є. Загоровського залишились цілковито поза увагою історіографів та його біографів. Науковець був членом ревізійної комісії товариства, кандидатом у члени правління. На засіданнях товариства він виголосив вісім доповідей (загалом на засіданнях згаданих товариств він виголосив у 1920-ті рр. 21 доповідь), брав участь у низці культурно-просвітніх заходів як член товариства⁵³⁵.

Подібно до більшості радянських істориків Є. Загоровський пережив у 1930-х рр. спочатку творчу, а потім фізичну загибель. У березні 1930 р. Є. Загоровський подарував своєму братові Миколі примірник відбитку своєї статті для збірки “Степова Україна”. На першій сторінці він написав: “Дорогому брату Коле на память от Брата”⁵³⁶. З огляду на подальші події цей напис набув характеру прощання-заповіту. У 1931 р. Є. Загоровського вперше арештували. Напевно одною з підстав арешту було наукове відрядження історика до Італії у 1928 р. Невдовзі його звільнили і він на певний час повернувся на роботу до Одеської наукової бібліотеки. Однак будь-яку наукову та педагогічну діяльність Є. Загоровський припинив. У 1934 р. зацькований НКВС звів рахунки з життям Микола Загоровський. Зрештою наприкінці 1937 р. Є. Загоровського знову заарештували та розстріляли як ворога народу на початку 1938 р.⁵³⁷.

У своїх широко відомих спогадах С. Боровой створив колоритний образ Є. Загоровського - фанатично віддану науці людину, аполітичну, самотню, релігійну та навіть чудакувату (“Громадний нос, несколько скошенный в сторону, зонтик и калоши во все времена года”)⁵³⁸. Певні відомості дозволяють дещо доповнити та скоригувати цей образ історика. Так, з автобіографії Є. Загоровського всупереч спогадам С. Борового випливає що історик був одружений з 1923 р.

⁵³⁵ Всеукраїнська наукова асоціація сходознавців. Одеська філія. – Одеса, 1930. – С. 5, 7, 11-14, 12, 17.

⁵³⁶ Примірник зберігається в Одеській державній бібліотеці ім. М. Горького.

⁵³⁷ Марочко В., Гьотц Х. Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929-1941). – К., 2003. – С. 179.

⁵³⁸ Боровой С. Воспоминания. - М.: Иерусалим, 1993. – С. 149 – 150.

Найвірогідніше С. Боровой створював словесний портрет Є. Загоровського на основі своїх вражень другої половини 1930-х рр. Пам'ять можливо зрадила С. Боровому, або у 1930-ті р. дружина Є. Загоровського померла, або розлучилась зі своїм чоловіком.

Важливим є питання про національну свідомість Є. Загоровського. Більшість біографів включають його діяльність до контексту українського національного руху, прагнуть довести його українські симпатії. Є. Склярєнко прямо зазначив, що Є. Загоровський брав активну участь в українізації вищої школи Одеси у 1920-ті роки⁵³⁹. Однак історик ризикує потрапити у пастку, знаючи про трагічний фінал життя людини, що була обвинувачена в „українському буржуазному націоналізмі”.

Навіть уривчасті дані джерел корегують цей образ Є. Загоровського. За своїм вихованням, особистими зв'язками він належав до типу російськокультурної інтелігенції України. Всі свої праці він писав російською мовою і лише деякі були перекладені українською. Напевно його національний світогляд не виходив за межі своєрідної формули, яку вивів його товариш А. Флоровський: “Да, я родился на “Украине”, собственно “Новороссии”, но – отец мой – родом из-под Новгорода Великого, а мать – со среднего Днепра, из рода Попруженко, которые всегда себя считали “русскими”⁵⁴⁰. Доба “українізації” не змінила національної ідентичності Є. Загоровського. В автобіографії він назвав себе “русским”. Тим не менш він був одним з небагатьох викладачів Інаргоспу, який на запитання адміністрації чи зможе він приступити до викладання українською мовою відповів: “Можу читати українською мовою курс економічної історії Росії”⁵⁴¹. Таким чином, хоча твердження про “активну участь Є. Загоровського в українізації вищої школи” є міфом, можна твердити, що він не сприймав у багнети вимогу перейти на викладання українською мовою. Деякі тексти Є. Загоровського свідчать про його поступову еволюцію у бік більшої лояльності до української ідентичності, зокрема, оволодіння українською мовою.

Є. Загоровський залишив невелику творчу спадщину (див. додаток). Відомо про ще дві праці історика, що з різних причин не були надруковані та не збереглися у рукописах⁵⁴². На жаль, більшість біографів включають ці праці до реєстру його публікацій без будь-яких застережень. За жанром праці Є. Загоровського, являють собою невеликі журнальні статті, замітки, рецензії та

⁵³⁹ Склярєнко Є.М. Є.О. Загоровський як історик України. – С. 92.

⁵⁴⁰ Василь Терентійович Галяс ... - С. 46.

⁵⁴¹ ДАОО. – Ф.Р-129. – Оп. 1. – Спр. 521. – Арк. 25.

⁵⁴² Городская колонизация Новороссии при Потемкине // Записки Одесского археологического института. – 1922. - № 1; Очерк материальной и умственной культуры Новороссии при Потемкине // Записки Одесской высшей школы. – 1922. – В. II.

некрологи, що, здебільшого, ґрунтувались на його доповідях на засіданнях одеських товариств.

За тематикою праці та доповіді Є. Загоровського були присвячені: 1) історії Півдня України до середини XVIII ст. з наголосом на зовнішньоекономічні зв'язки; 2) історії Півдня України наприкінці XVIII ст. (зокрема, організації владою Російської імперії державної колонізації та політиці Російської імперії щодо Нової Січі); 3) українській, російській та сходознавчій історіографії та бібліографії (під українською історіографією він розумів "твори про розвиток науки української історії та про діяльність окремих українських істориків, археографів та археологів"⁵⁴³). Лише одну працю Є. Загоровський присвятив взаєминам Росії та Італії у XIX ст., яка втім може бути віднесена до четвертої групи. Є. Загоровський був істориком-новістом, адже, здебільшого, він приділяв увагу історії XVII - XIX ст. Навіть поверховий перегляд назв публікацій Є. Загоровського свідчить, що не зважаючи на свою педагогічну репутацію спеціаліста з історії Росії, у рамках сучасного розуміння предмета історії України історик може бути віднесений до українців.

Наявні оцінки наукової діяльності Є. Загоровського є надто загальними. П. Чухрій зараховував історика до "прогресивного напрямку буржуазної історіографії", адже він "виявляв співчуття до національно-визвольних рухів європейських народів та критикував діяльність царської адміністрації" (очевидно, що у цій характеристиці йдеться лише про дореволюційний період біографії науковця)⁵⁴⁴. Однак науковий рівень історика та його місце в історіографічному процесі аж ніяк не можна визначати лише на підставі його суспільно-політичної позиції. Значно більш вагомими підстави надає аналіз джерельної бази та методологічної основи його праць, концептуальних та конкретно-історичних висновків. Слід скоригувати поширену репутацію Є. Загоровського як "історика-краєзнавця". За сучасною класифікацією історик-краєзнавець працює у конкретно-оглядовій площині (вивчення окремих подій історії якогось одного міста або села, без широких узагальнень)⁵⁴⁵. Є. Загоровський намагався висвітлювати вузлові питання політичного та соціально-правового розвитку Півдня України як своєрідного регіону. Тому творчий дискурс Є. Загоровського більш відповідає сучасному поняттю "історик-регіоналіст".

Наукова діяльність Є. Загоровського розпочалась на переломному етапі в історичній науці Східної Європи, коли висвітлення подієвої історії з наголосом на політичній сфері

⁵⁴³ Зленко Г. Євген Загоровський і його бібліографічна праця ... – С. 21.

⁵⁴⁴ Історія Одеського університету за 100 років. – К., 1968. – С. 329.

⁵⁴⁵ Верменич Я. Парадигми "оновлення" в історичній науці: новий регіоналізм // Ейдос. –2006. – Вип. 2. – С. 216.

поступається висвітленню історії соціуму. Все більше історики приділяли увагу аналізу соціально-економічної та соціально-правової історії, історії культури. Загальне визнання отримують фізико-географічний та економічний чинники історичного процесу. У цьому контексті звертання Є. Загоровського до історії дипломатії та історії політики Російської імперії щодо Нової Січі не містило жодного тематичного чи методологічного прориву. Натомість вибір як дослідницьких тем історії колонізації, економічної політики й економічних зв'язків на Півдні України відповідало провідним тенденціям тодішньої історичної науки. Найбільшого значення економічному та фізико-географічному чинникам Є. Загоровський надавав у працях 1920-х рр. Наприклад, матеріал у бібліографічному покажчику з історії України, над яким Є. Загоровський працював наприкінці 1920-х - на початку 1930-х рр., він упорядкував за марксистською (щоправда у дусі М. Покровського) періодизацією історії України: історія України за добу торговельного капіталу, промислового капіталу та фінансового капіталу. Кожний з розділів покажчика він планував поділити на рубрики: економічна історія, історія колонізації, соціально-політична історія, історія культури⁵⁴⁶. З одного боку, підґрунтя для цього теоретичного повороту підготували попередні дослідження вченого, з іншого, – загальна кон'юнктура наукової праці істориків у радянській Україні та Росії. Наголос на економічному факторі історичного процесу для тодішніх істориків був своєрідною перепусткою в цех істориків-марксистів.

Тим не менш Є. Загоровський ані до 1917 р., ані після так і не “зрадив” позитивізму, більш того, позитивізму зразка другої половини ХІХ ст. Майже в усіх його працях відсутній аналіз зібраного матеріалу чи просто оціночні судження. Деяким виключенням є хіба що два нариси історії Півдня України, в яких Є. Загоровський, зокрема, запропонував виділяти у розвитку Північного Причорномор'я/Степової України два основних етапи: 1) до ХVІІІ ст.; 2) з другої половини ХVІІІ до останньої чверті ХІХ ст. На думку історика, лише у рамках другого періоду “край вперше зазнав планомірної державної колонізації, що призвело до різкої зміни темпу його культурної та соціально-економічної еволюції”⁵⁴⁷. Архаїзм підходу Є. Загоровського у висвітленні історії Південної України за епохами правлень певних урядовців вже відзначила одна із класиків у дослідженні історії Південної України О. Дружиніна⁵⁴⁸. Історіографічні та рецензійні за тематикою статті та доповіді Є. Загоровського за стилістикою та змістом були суто бібліографічними, що не залишилось поза увагою деяких його

⁵⁴⁶ Зленко Г. Євген Загоровський і його бібліографічна праця ... – С. 21.

⁵⁴⁷ Загоровский Е. Очерк истории Северного Причерноморья. – Ч. 1. – Одесса, 1922. – С. VII.

⁵⁴⁸ Дружинина Е. Северное Причерноморье в 1775 – 1800. – М., 1959. – С. 37.

сучасників⁵⁴⁹. Таким чином, Є. Загоровський не лише тематично, але й методологічно здебільшого наслідував А. Скальковського. У рецензії на працю С. Борового присвячену єврейській господарській колонізації, Є. Загоровський зауважив, що “колонізаційний процес в історії Степової України далеко не вивчений в окремих своїх проявах, а також не приведений у відношення з загальною історією як нашого краю, так і колишньої Російської імперії”⁵⁵⁰. Однак сам Є. Загоровський частково виконав лише перше завдання, навіть не підійшовши до виконання другого.

Г. Зленко твердить, що: “засновані на розмаїтих архівних матеріалах, значну частину яких було пізніше втрачено, ці праці Є.О. нині набирають сенсу першоджерела, без яких не обійтися сумлінному науковцеві новітньої формації”⁵⁵¹. Однак це твердження не витримує критики. Попри настанови І. Линниченка, які сповна використали А. Флоровський та С. Аваліані, Є. Загоровський так і не звернувся до архівних джерел. Його праці були лише зведенням вже відомих даних з праць попередників, головним чином А. Скальковського. Цю особливість зрозуміли інші спеціалісти з історії Півдня України (Д. Багалій, Н. Полонська-Василенко, В. Кабузан), які посилались безпосередньо на праці А. Скальковського та інших авторів, а не на компіляції Є. Загоровського. Навіть А. Флоровський був змушений дати досить загальну характеристику наукового доробку свого друга: “деяка сухість викладу та недостатня яскравість у характеристиці явищ, що вивчаються, частково компенсуються у його роботах надійним з точки зору повноти та ретельності **групуванням** відомостей та даних джерел”⁵⁵² (виділено нами – *О.М.*). Зауважимо, що зазначені особливості творчості Є. Загоровського властиві не лише його працям з історії Півдня України. Таким чином, є всі підстави віднести наукову діяльність Є. Загоровського до сфери популяризації та компілятивного узагальнення.

Які концептуальні ідеї були близькими для Є. Загоровського? До якої історіографічної традиції тяжіли його українознавчі праці: російської чи української? Одеський професор З. Першина у 1994 р. підводила свого читача до однозначного висновку: української. Зокрема, вона відзначила, що одна з основних праць історика “Очерк истории Северного Причерноморья” (1922) була “першим систематичним викладом історії Південної України, пройнятим ідеєю автохтонності походження українського етносу, спадкоємності їх державного розвитку від Київської Русі до Запорозької Січі”⁵⁵³. Однак процес інтеграції Є.

⁵⁴⁹ Слабченко М. Щоденник // Заруба В. Вказ. праця. – С. 266.

⁵⁵⁰ Вісник Одеської комісії краєзнавства при УАН. – Ч. 4-5. – Секція соціально-історична. – 1929. – С. 147.

⁵⁵¹ Зленко Г. Євген Загоровський і його бібліографічна праця ... – С. 20.

⁵⁵² ДАОО. – Ф. 45. – Оп. 4. – Спр. 2051. – Арк. 8.

⁵⁵³ Першина З.В. Історія України в працях одеських дослідників // УІЖ. – 1994. – № 4. – С. 59.

Загоровського до української історіографічної традиції не був таким однозначним. Погляди Є. Загоровського на історію України, зокрема, її Півдня зазнали еволюції разом з еволюцією його суспільно-політичного та національного світогляду.

До 1922 р. праці Є. Загоровського були написані у рамках російськоцентричної концепції історії Південної України, що розвивав у своїх працях передусім А. Скальковський. Натомість О. Маркевич, О. Андрієвський та П. Іванов намагались надати більш україноцентричний характер своїм висновкам. Наприклад, П. Іванов в одній зі статей відмітив перевагу українців серед населення Новоросії наприкінці XVIII ст., рішуче заперечив думку про цивілізаційну роль Росії на Півдні, наголосивши на ролі запорозьких козаків, підкреслив свавілля російської армії після взяття Хаджибею. П. Іванов піддав сумніву позитивну роль іноземних колоністів на півдні України і зауважив, що “Новоросія – певна річ – геть би більш надбала собі культури, коли б переселенцям українським уряд надав хоч частину тих привілеїв і різноманітної допомоги, якими він наділяв тоді переселенців чужоземних”⁵⁵⁴. Жодної ремінісценції цих поглядів ми не знайдемо у працях Є. Загоровського.

Деякі закиди на адресу політики Г. Потьомкіна щодо способу організації іноземних колоній на Півдні України наприкінці XVIII ст. аж ніяк не суперечили переконанням автора у тому, що Новоросія була незаселена до приходу російської влади⁵⁵⁵. Він не піддавав сумніву магістральні напрямки російської політики у регіоні, який для нього був виключно Новоросією, південною околицею Росії. У 1919 р. Є. Загоровський та А. Флоровський у рамках роботи “Комісії з національних питань” при А. Денікіні готували статтю, що доводила необхідність надання Новоросії автономного статусу у складі Росії як особливого історико-географічного регіону⁵⁵⁶.

В “Очерке”, що можливо мав за основу рукописний варіант цієї статті, Є. Загоровський намагався не так ствердити ідею автохтонності українського народу чи тяглості розвитку його державності на півдні України, як обґрунтувати наявність Причорноморського краю (Новоросії) як своєрідного географічного та історичного феномену (основною специфікою регіону він вважав часту зміну народностей). У листі до Ф. Успенського Є. Загоровський відверто писав, що свій “Очерк” він думав присвятити історії Новоросії і лише “з деяких міркувань” замінив поняття “Новоросія” на більш нейтральне “Північне Причорномор’я”⁵⁵⁷. На

⁵⁵⁴ Музичко О., Хмарський В. До історії київської історичної школи: Павло Андрійович Іванов // УІЖ. – 2006. – № 5. – С. 149.

⁵⁵⁵ Загоровский Е. Организация управления Новороссией при Потемкине в 1774-1791 годах. – Одесса, 1913. – С. 15.

⁵⁵⁶ Общее собрание подготовительной по национальным делам комиссии // Одесский листок. – 1919. – 1 апреля; ДАОО. – Ф. 153. – Оп. 1. – Спр. 89. – Арк. 52.

⁵⁵⁷ Санкт-Петербургская филия архиву Російської Академії наук. – Ф. 116. – Оп. 2. – Спр. 473. – Арк. 1.

початку 1920-х рр. автор не уникнув впливу нових обставин: він визнав поняття Україна (однак все ще послідовно уникаючи понять Південна чи Степова Україна), українці, українські народні маси⁵⁵⁸. Однак на початку та наприкінці “Очерка” Є. Загоровський підкреслив головну роль в історії краю “українського та великоросійського відгалужень руського племені” або “руської народності в особі її українського відгалуження”⁵⁵⁹. Таким чином, історик декларував свою відданість концепції “триєдності руського народу”, яку поборювало більшість представників української історіографії кінця XIX – початку XX ст. “Очерк” Є. Загоровського одразу привернув увагу колег. У 1923 р. на одному з засідань історичного товариства Нестора – літописця у Києві свою рецензію на цю працю прочитав відомий український історик В. Пархоменко⁵⁶⁰.

У подальших працях Є. Загоровський зробив помітні кроки назустріч україноцентричній історіографії. Наприкінці 1920-х рр. він починає уникати поняття “Новоросія” на користь “Степової України” (“колишня Новоросія, нині Степова Україна”⁵⁶¹). Найяскравіше про еволюцію поглядів Є. Загоровського свідчить його остання публікація підготовлена у 1930 р. для видання ВУАН “Степова Україна”. За задумом і змістом ця робота була прямим продовженням “Очерка”. Є. Загоровський послідовно застосовував поняття український народ, відзначаючи його провідну роль у минулому та сучасному Степової України (Катеринославщини, Херсонщини та Таврії без горного Криму). Історик наголосив на вирішальному значенні народної, а не державної колонізації в історії Південної України, підкресливши, що російська політика в Україні “йшла шляхом денационалізації й закріпачення її народних мас”, провадилась в інтересах панівної верстви. Серед цих тверджень концепції цивілізаційної місії Росії у “пустельній Новоросії” залишалось мало місця. Навіть речення про “українців і великорусів як галузі руського племені”, що автор все ж таки вставив посеред протилежних за характером думок, виглядає лише як курйоз.

На окрему увагу заслуговують погляди Є. Загоровського на історію Запорозького козацтва. Зауважимо, що як козакознавець, історик виступав і як педагог - з 1917 р. оголосивши в НУ читання спецкурсу з історії українського козацтва. Зосередився він лише на двох спеціальних козакознавчих студіях. Так, у деяких працях історія козацтва вплетена у загальну фабулу тексту. Наприклад, розповідаючи про заснування та розвиток Слов'яносербії та Нової Сербії історик не оминув питання про

⁵⁵⁸ Загоровський Е. Очерк ... – С. 84 – 87.

⁵⁵⁹ Там само. – С. V, 99.

⁵⁶⁰ Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – Кн. 4. – 1923. – С. 349.

⁵⁶¹ Вісник Одеської комісії краєзнавства при УАН. – Ч. 4-5. Секція соціально-історична. – 1929. – С. 147.

земельні конфлікти між сербськими поселенцями та козацтвом. У 1913 р. з'явилась праця Є. Загоровського спеціально присвячена політиці російсько-імперської адміністрації щодо Нової Січі. Підхід автора був типовим для історико-юридичних праць. Використовуючи джерела, опубліковані А. Скальковським, О. Андрієвським, Д. Яворницьким та ін., Є. Загоровський наводив факти з джерел, що свідчили - існування Нової Січі суперечило державній політиці Російської імперії у Новоросії. Хоча автор фактично не висловив новаторських суджень, його працю взяли до уваги окремі історики, зокрема, О. Рябінін - Складєвський⁵⁶².

Показово, що Є. Загоровський не висловлював жодного жалю з приводу ліквідації Нової Січі або сумніву щодо доцільності цього кроку російської влади⁵⁶³. Проте у 1922 р. він підкреслено позитивно оцінив діяльність українського козацтва як спосіб самоорганізації південноукраїнського населення для боротьби з загарбниками. На відміну від попередньої праці, автор спирався не так на думки А. Скальковського, як на В. Антоновича, М. Грушевського та Д. Яворницького. Зокрема, він сприйняв "уходницьку" версію виникнення українського козацтва⁵⁶⁴. Подальшу еволюцію Є. Загоровського-козакознавця відображає його праця "Запорозько-російська митна політика за часів Нової Січі" (1927). Автор чітко наголосив на тому, що російська влада всіляко намагалась обмежити економічну самостійність Нової Січі. Знаменно, що тепер автор дозволив собі більш суб'єктивно-емоційне зауваження про "трагічний кінець" Січі⁵⁶⁵.

Зрештою, у статті "Людність Степової України колись і тепер" (1930) україноцентричний підхід Є. Загоровського у трактуванні історії козацтва став більш яскравим. На відміну від "Очерка", Є. Загоровський підніс не так політичне, як економіко-колонізаційне значення діяльності козацтва на півдні України. Він зазначив, що "на просторі "Вольностей" поступово все густіше осідає українська народна маса". Зруйнування Нової Січі він розглядав як прояв конфлікту між старою, народною і новою, урядовою, формами колонізації Степової України⁵⁶⁶. Таким чином, заслугою Є. Загоровського як козакознавця є піднесення важливості козацького чинника в історії півдня України, перенесення наголосу з вивчення політичних аспектів історії Січі на соціально-правові та економічні. Праці Є. Загоровського досить часто залучають до

⁵⁶² Рябінін-Складєвський О. Запорозькі заколоти та керуюча верства Коша XVIII ст. // Малинова Г.Л., Сапожников И.В. А.А. Рябинин-Складєвский. – Одесса; К., 2000. – С. 106, 113, 114.

⁵⁶³ Загоровский Е. Взаимоотношения Запорожья и Русской правительственной власти во времена Новой Сечи. – Одесса, 1913. – 23 с.

⁵⁶⁴ Очерк – С. 84-87, 95.

⁵⁶⁵ Загоровський Е. Запорозько-російська митна політика за часів Нової Січі // Юбілейний збірник на пошану акад. Дм. Івановича Багалія. – К., 1927. – С. 810.

⁵⁶⁶ Загоровський Є. Людність Степової України колись і тепер. – С. 50, 60, 62, 63.

історіографічного аналізу сучасні козакознавці, що є беззаперечним свідченням актуальності його наукового доробку⁵⁶⁷.

Отже, аналіз праць Є. Загоровського свідчить, що одеський історик здебільшого узагальнював та популяризував висновки своїх видатних колег. Поступове занурення вченого у сферу бібліографії не було випадковим – саме цей вид діяльності найбільше відповідав його творчому дискурсу. Є. Загоровський яскраво втілює своєїрідну місію бібліографа та історіографа в історіографічному процесі – “збереження” наукових традицій. Його діяльність на початку ХХ ст. була “перехідним містком” між студіями провідних спеціалістів з історії Південної України у ХІХ та другій половині ХХ ст. “Транзитна” роль Є. Загоровського відбилась також у його діяльності щодо узагальнення основних рис розвитку Південної України. Само по собі це узагальнення справді було новаторським кроком. У концептуальному плані “Очерк” Є. Загоровського був одним з передвісників сучасних регіональних досліджень. Вагомою заслугою науковця була його активна участь у науковому, у тому числі краєзнавчому русі на півдні України у 1920-х рр. Є. Загоровський виконав роль продовжувача традицій своїх дореволюційних вчителів, але водночас був одним з тих представників “старої” інтелігенції, що створила підґрунтя (на жаль і в сенсі зловісної метафори) для нової радянської педагогіки.

Додаток

Реєстр праць Євгена Загоровського (в тому числі з історії козацтва)

1. *Иностранная колонизация Новороссии в XVIII веке // Известия Одесского библиографического общества.* – Одесса, 1913. – Т. 2. – Вып. 3. – С.103-118.
2. *Военная колонизация Новороссии при Потемкине.* – Одесса, 1913. – 34 с.
3. *Организация управления Новороссией при Потемкине в 1774-1791 годах.* – Одесса, 1913. – 33 с.
4. *Взаимоотношения Запорожья и Русской правительственной власти во времена Новой Сечи.* – Одесса, 1913. – 23 с.
5. *Славянская колонизация Новороссии в XVIII веке. Сербские военные поселения.* – К., 1913. – 59 с.
6. *Новая книга о Скифах и Понтийских греках.* – Одесса, 1914. – 18 с.
7. *Елисаветград и сербы // Одесский листок.* – 1917. – 31 января.

⁵⁶⁷ Хіоні І.О. До історії Бузького козацького війська // Архіви України – 1965. – №6. – С.59; Хіоні І.А. К вопросу о происхождении и национальном составе Бугского казачества // Записки Одесского археологического общества. – Одесса: Маяк, 1967. – Т.ІІ. – С.289; Бачинський А.Д. Народная колонизация Придунайских степей в XVIII – начале XIX вв.: Дис... к.и.н. – Одеса, 1969. – С.112; Козацтво на Півдні України. Кінець ХVІІІ – ХІХ ст. – Одеса: Друк, 2000. – С. 51,76; Гончарук Т.Г. Григорій Потьомкін – гетьман українського козацтва. – Одеса, Астропринт, 2002. – С. 137; Бачинська О. Українське козацтво в системі Російської і Турецької імперій // Історія українського козацтва. – К., 2007. – Т. 2. – С. 308.

8. *Отношения России и Италии в XIX веке // Записки Одесского общества истории и древностей.* – 1919. – Т. 33. – С. 41-58.
9. *Очерк истории Северного Причерноморья.* – Ч. 1. – Одесса, 1922. – 100 с.
10. *Трифильев Е.П. (некролог) // Вісник Одеської комісії краєзнавства при УАН.* – Ч. 2 – 3. – Секція соціально-історична. – 1925. – С. 4-6.
11. *Экономическая политика Потемкина в Новороссии // Журнал науково-дослідницьких катедр м. Одеси.* –1926. – Т. 2. - № 2. – С. 74-84.
12. *Рец. на: “Воспоминания Яманафон Сандерса // Східний світ*– 1927. – Т. 1. – С. 237 – 240.
13. *Запорозько-російська митна політика за часів Нової Січі // Юбілейний збірник на пошану акад. Дм. Івановича Багалія.* – К., 1927. – С. 806 – 810.
14. *О.Я. Шпаков (некролог) // Східний світ.* – 1928. - № 2. – С.5-7.
15. *Профессор А.Я. Шпаков (некролог) // Записки Одеського інституту народного господарства.* – Т. 1. – 1928. – С. I – VI.
16. *Деятельность П.А. Зубова по управлению Степной Украиной // Вісник Одеської комісії краєзнавства при УАН.* – Ч. 4-5. – Секція соціально-історична. – 1929. – С.44-58.
17. *Рец. на книгу: Боровой С.Я. Еврейская земледельческая колонизация в старой России.* – М., 1928 // *Вісник Одеської комісії краєзнавства при УАН.* – Ч. 4-5. – Секція соціально – історична. – 1929. – С. 147-150.
18. *Н. Рожков как русский историк // Вісник Одеської комісії краєзнавства при УАН.* – Ч. 4 – 5. – Секція соціально – історична. – 1929. – С. 15 – 16.
19. *Пам'яті проф. О.О. Кочубинського // Вісник Одеської комісії краєзнавства при УАН.* – Ч. 4 – 5. – Секція соціально – історична. – 1929. – С. 18.
20. *Життя та діяльність В.І.Григоровича // Вісник Одеської комісії краєзнавства при УАН.*–Ч.4-5.–Секція соціально-історична.–1929. – С.27-28.
21. *Генуезькі колонії на Північному Причорномор'ї XIII – XV в. // Полуднева Україна.*–К.,1930.–С.150–191 (збереглися лише унікальні примірники цього знищеного видання. Рукопис зберігається у фонді №Х (ВУАН) Інституту рукопису Національної бібліотеки АН України ім. В. Вернадського)
22. *Людність Степової України колись і тепер.* – 1930. – С. 49–71. (окремий відбиток зі збірника “Степова Україна”).

Oleksandr Muzychko

The Odesa historian Ye.O. Zagorovs'kyi (1885 – 1938) in the Ukrainian historiographic proces of first third of XX c.

In this article for the first time the scientific activities the Odesa historian Ye.O. Zagorovs'kyi (1885 – 1938) in first third of XX c. is researched in detail. The investigation has been provided with using of many archival sources.

ПУБЛІКАЦІЇ ДОКУМЕНТІВ

УДК 94(477.74) “1764”

Володимир Полторац

**СПРАВА ПРО ПРИЗУПИНЕННЯ ПРОЕКТУ ПЕРЕНЕСЕННЯ
ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ у 1764 р.**

Публікація документів Російського архіву давніх актів розкриває причини призупинення проекту перенесення Запорозької Січі на Микитин перевіз.